

Ressenya

El futuro de la arqueología en España, Jaime Almansa

Estrat Jove
estrat.jove@gmail.com

Els plantejaments entorn la problemàtica social que és el Sector de l'Arqueologia, des de la vessant econòmica (de mercat), o el desenvolupament de la investigació dins l'Acadèmia no són pas nous i arrossegueuen una considerable trajectòria des de la implantació del model privat de gestió durant mitjan anys noranta; no obstant això, els principals focus i elements de debat prossegueixen actualment ben presents en el dia a dia dels i les investigadores hi reapareixen a l'hora de reflexionar sobre la qüestió. Els diversos plantejaments amb els quals es construeix la publicació vers la qual realitzarem una breu ressenya donen fe d'aquesta impressió, i la seva posada en comú en un mateix àmbit esclareix la perspectiva de la necessitat d'un canvi radical en les formes d'entendre, produir i socialitzar el coneixement generat des de l'Arqueologia.

L'objecte al qual es dedica el recull sencer, la ciència arqueològica, és abordat des de diverses perspectives

en cada capítol, amb l'objectiu d'aportar llum, obrir la via del debat i fer més esclaridor un plantejament vers el seu futur. Òbviament, a l'hora de plantejar-se una tasca d'aquestes característiques es fa essencial un primer plantejament ontològic sobre l'element a tractar. En no poques aportacions, certament hi ha diverses referències a l'objecte d'estudi, la significança com a ciència i fins i tot definició de l'Arqueologia. És interessant i d'allò més pertinent deixar doncs constància de l'existència d'un plantejament ja instituït de la idea de l'Arqueologia com una ciència i el seu lloc necessari dins el context de la societat actual; així és percebut pels seus professionals des de tots els seus àmbits i compartimentacions i, sens dubte, així ho consideren àmplies capes socials. Cal, doncs, defugir de la idea d'una ciència aïllada, desprovista de contingut i impacte social i relegada a les estances de la Torre d'Ivori. Sembla ser, però, que aquest debat ha vingut a generar-se d'ençà de l'establiment, com

Rebut: 14 març 2011; Acceptat: 21 octubre 2011

Estrat Crític 6. (2012): 166-176

dèiem, de l'Arqueologia com a àmbit productiu i amb un impacte material de primera mà per a les administracions. Malgrat tot, però, entenem que el coneixement arqueològic, el qual la plasmació material més significativa és el que es ve a anomenar Patrimoni, no entranya una utilitat per ser; sinó que són les potencialitats que aquest, plantejat i integrat de forma dialèctica dins les necessitats de la societat activa, pot oferir allò que el revesteix d'una extrema importància. Des d'aquest plantejament, doncs, és essencial definir el perquè, què i per a qui realitzem la nostra tasca, la qual no es troba en absolut deslligada de les nostres pròpies condicions com a treballadores.

En múltiples conclusions, els textos plantejats en el llibre deixen clara la potencialitat i viabilitat econòmica del Patrimoni un cop correctament valoritzat socialment i atorgat el reconeixement adequat per part de les institucions i administracions que vetllen per la seva correcta popularització. Des d'aquesta òptica, l'Arqueologia queda ben enquadrada, per exemple, dins el sector serveis, com un bé turístic ben acabat per alimentar aquest 10% de PIB que representa l'aportació de visitants foranis al conjunt de l'Estat (p.150); sembla ser que fins i tot des de nosaltres, el col·lectiu científic que ha de defensar la importància de l'Arqueologia, cal

que justifiquem la nostra tasca amb la capacitat de transformar correctament el coneixement produït en un valor de canvi més. Hem assolit una postura de resignació davant el fet de trobar-nos encotillats en un conjunt de relacions que donen ben poc de sí a l'hora de donar un valor del coneixement per al seu potencial crític i formador? Des del nostre parer, el fet de plantejar-nos l'Arqueologia des d'una ontologia crítica no és pas debades i aquest plantejament és el que assenyala el perquè i el com acabem produint aquest coneixement, el seu destinatari últim no ha de ser el producte cultural, sinó el subjecte i els col·lectius capços d'integrar aquell coneixement en la seva acció pràctica relacional diària.

Una sensació recurrent que ens afecta a totes un cop reflexionem sobre "què va malament" i que sens dubte apareix reflectit en les consideracions que ens ocupen té molt a veure amb la identificació d'una clara descoordinació entre els diversos "agents" que entren dins el procés arqueològic, com comenta sense embuts Clara Hernando (cap. 20). En bona mesura, tal com es recull en les consideracions finals de l'editor, semblen perfilar-se tres àmbits clars al voltant dels quals sembla girar la problemàtica que envolta el món de l'Arqueologia. Aquests són l'Administració, la Universitat i el sector privat (l'Arqueolo-

gia Comercial); la mala sinèrgia entre els quals és, per a moltes veus, origen de la desafecció, precarietat i mala praxi que patim com a treballadores, investigadores i de la desconsideració i manca de regulació i, en darrera instància, destrucció, que pateix el nostre objecte de treball, el patrimoni arqueològic. Sens dubte aquesta descoordinació és un fet i en bona mesura es podria veure derivada de la contingència que ha patit l'actual model en Arqueologia des del seu naixement, no exempt de complicacions, en l'Estat espanyol i que diverses lectures l'han plantejat com un fet endèmic d'un sector productiu "menor d'edat" i en desenvolupament (Parga 2009, 2011). De totes maneres, si l'objecte de l'arqueologia (fer investigació, com ja exposava María Ángeles Querol l'any 2000) sembla que és el mateix en tots els àmbits, per què aquesta realitat contradictòria? Per elaborar millor les nostres conclusions al respecte, prendrem com a guió explicatiu tres apartats corresponents als diversos elements que hem plantejat més amunt, deixant clar en tot moment que no es tracta en cap cas de móns aïllats als quals puguem abordar, evidentment ni de forma separada, però ni tan sols a partir d'una agenda comuna o d'una planificació que, partint del marc actual, els englobi en el mateix sac. Des del nostre parer cal deslliurar-se d'aquest marc, el que ens imposa el nostre sistema actual de

vida; cal avançar vers el substrat (p. 209) i replantejar alternatives que contemplin de forma ontològica i epistemològica tot el procés de producció de coneixement i la seva posta en pràctica per a què aquest esdevingui realment útil.

Arqueologia Comercial, Universitat i Societat.

Al respecte de les desavinences i problemàtiques del model privat en què es desenvolupa la major part de la tasca referent al patrimoni arqueològic, tenim una extensa bibliografia al respecte que deixa constància d'una problemàtica subjacent que va molt més enllà (com sembla que totes hauríem de tenir ben clar) de la conjuntura de crisi econòmica actual, especialment punyent pel que fa a l'economia espanyola en ésser, com és ben sabut, la construcció el principal sector vers el qual es destinaven les inversions de capital productiu i financer; generant en una estructura empresarial caracteritzada per la seva nuclearització en petites i mitjanes entitats enormement dependents de les grans promotores (Taifa, 2010), dins les quals caldria incloure les del sector de l'Arqueologia. Essencialment, les principals característiques del sector de l'arqueologia privada giren entorn una profunda i estructural precarietat que ha estat constantment ressenyada al llarg de tota l'època "de vaques grasses" dels 2000 i que en

l'àmbit català desembocaren en l'onada de protestes que finalitzaren amb la firma del primer conveni col·lectiu del sector de l'Arqueologia (Garcia, 2008), una fita que tan sols significà la consagració de la precarietat del conjunt de treballadors del sector privat amb uns mínims que, avui dia, en el context de progressives retallades de drets socials i laborals són ben difícils de mantenir amb l'ajut de l'atur com a mesura de pressió econòmica (CNT- SOV de Barcelona, 2012); establint-se una dinàmica que ja era ben assenyalada en els inicis del model empresarial (Domínguez et al., 1993) i que avui dia tan sols sembla haver incrementat el volum d'aquella bola de neu que “corre ya ladera abajo de forma imparable” (Vigil-Escalera, 2011: 20).

És essencial, doncs, creiem des del nostre parer, posar de relleu i tenir ben present la contradicció intrínseca del model empresarial per a la gestió del patrimoni arqueològic, el qual no són només les restes materials, sinó la informació i coneixement que en podem extreure. Aquesta contradicció, la qual no som els primers d'assenyalar (ni ben segur no serem els últims), és la dificultat de realitzar una adequada planificació i realització científica dins un context de competència econòmica creixent per a satisfer uns clients, els promotors d'obres, que valoren la tasca arqueològica com

un cost més de producció, com bé comenta Roberto Ontañón (p. 165); és a dir, qui posa valor del cost del treball dels i de les arqueòlogues no és finalment la societat a la qual devem la nostra tasca. Evidentment, considerem que cal assentar un seguit de regulacions i la necessitat d'un control consensuat entre el conjunt de professionals i l'Administració per a regular el impacte que les intervencions tenen sobre el registre material, així com a establir la possibilitat de prosseguir amb l'estudi del mateix més enllà del jaciment de cara a superar la producció de tota aquesta “literatura gris” que s'amuntega a les estanteries de les direccions de patrimoni; tot i així, entenem que un seguit d'actuacions, plantejades en aquesta línia, no resoldran i, per tant, menaran cap a una situació insatisfactòria, la problemàtica. Aquesta existeix més enllà dels fets i fenòmens concrets que identifiquem tots i totes com a professionals i que són extensament relatats dins dels textos de la publicació; així doncs, com comentem, un major aprofundiment de la situació de l'Arqueologia com a sector productiu, contextualitzat dins un marc global i ampli és indispensable per superar la multiplicitat d'irregularitats, desavinences i desafecció que pateix l'Arqueologia de gestió dins l'Estat espanyol.

Plantejaments alternatius al model ac-

tual han sigut esbossats en multiplicitat d'ocasions, no només per Estrat Jove, sinó també per les seccions sindicals de la CNT-AIT dels SOV de Barcelona i Còrdova, o autors com Gassiot i Palomar (2000) o Rolland (2005). Estem d'acord en la valoració de l'editor de la publicació en què l'enfocament vers el tractament de les restes arqueològiques caldria plantejar-se des de l'àmbit públic, una perspectiva que porta molt de temps duent-se a terme en països com França o el "lander" de Saxònia, on encara ara la immensa majoria d'intervencions s'efectuen des de l'administració pública, amb una plantilla d'arqueòlegs i arqueòlogues contractades. És senzillament més coherent que es destinin recursos públics per al tractament d'un registre que en darrera instància pertany a l'àmbit social (de la mateixa manera que ho és la sanitat), que deixar-lo en mans de la gestió privada. No obstant, no és pas el nostre desig ni intenció construir una imatge idíl·lica de l'Administració i el seu paper dins la gestió de les intervencions; diversos plantejaments dins del llibre en donen testimoni directe (capítols 3, 8, 14, 21, 28, 39, 41) així com multiplicitat de problemàtiques relatades per les diverses organitzacions sindicals (com el paradigmàtic exemple de la ronda de l'arrabal de Còrdova). Sens dubte, la relació entre l'Administració i l'Arqueologia Comercial ve donada en

bona part pels mateixos fets; o bé la necessitat de la resolució d'un problema d'urbanisme i espai públic; o bé per la posada en valor d'un material que pot resultar lucratiu si es pot vendre; tot i així, Ramon Ten exposa bé com la tirada pressupostària que rep el Servei d'Arqueologia (pel cas català) esdevé cada any més retallada, per una banda amb l'excusa de les mesures d'austeritat que ha volgut implementar la Generalitat (p. 239) però també perquè com a sector productiu, la cultura i el patrimoni no són, ni han sigut mai, una prioritat. Com comentàvem, si l'únic valor atorgat a l'actuació arqueològica es resol en l'àmbit de l'intercanvi de béns de serveis on la vessant quantitativa és la determinant, l'Arqueologia del futur no serà materialment més valorada que l'actual.

Precisament, ens agradaria sumar-nos a la màxima esgrimida per l'editor del treball segons la qual "no debemos olvidar que el objetivo de nuestra profesión no es hacer dinero". Tan sols davant una construcció ontològica clara de l'objecte de la nostra tasca podrem desenvolupar un treball satisfactori en tots els àmbits que abraça, sortint del marc que ens ve donat i plantejant una crítica radical a les formes de generació i socialització de coneixement. Vers aquesta construcció doncs, Estrat Jove ha sostingut (Camarós et al., 2008) i sosté que l'es-

tudi que realitzem vers la caracterització de les societats del passat és essencial per a la producció d'arguments crítics vers la realitat actual, fonamentada ideològicament en el pensament únic, en base a replantejar formes alternatives d'organització social i a la crítica a la reificació de les relacions socials pròpies de la formació social i econòmica del capitalisme. Per això, el valor social que generi la nostra tasca no pot efectuar-se des de l'àmbit empresarial, doncs estarem categoritzant el coneixement generat com a mercaderies, desposseint-lo del seu contingut crític i el seu potencial transformador; des d'aquesta òptica doncs, cal que explicitem i fem del plantejament polític, subjacent en tota investigació tal com posà de rellevància Hodder (1989) l'actuació arqueològica (que no el mètode arqueològic), entesa però més enllà dels cercles acadèmics, amb una clara voluntat i autoconsciència investigadora vers el canvi. Si sentim que la realitat actual es basa en una racionalitzada injustícia i condicionants econòmics que menen de forma irresoluble vers la misèria de la immensa majoria de la humanitat, és una postura totalment científica la voluntat de voler comprendre les causes i condicions que ens han dut a aquesta situació d'injustícia (Bate, 1998: 32), perquè el coneixement de la realitat és una eina indispensable per generar el canvi.

Pel que fa a la concreció social d'aquesta postura, cal un plantejament investigador centrat en l'actuació local, amb una participació activa en els moviments socials i amb una clara dialèctica entre les necessitats dels sectors socials implicats i els col·lectius investigadors els quals, tal com afirma Rolland (2005: 189) es trobarien ubicats "en sedes espacialmente identificables, que trabajan con otros agentes sociales y que se relacionan entre sí horizontalmente, es decir, como nodos en los que se desarrollan actividades autónomas y no antagónicas." Replantejant, d'aquesta manera, la relació entre el públic i els professionals, escapçant la dicotomia que els separa i definint una autèntica retroalimentació en la producció de coneixement, considerada des d'una vessant participativa i autènticament democràtica. Evidentment, aquestes consideracions no són pas noves i han donat resultats satisfactoris en l'àmbit de la praxi sobretot pel que fa a les problemàtiques de definició identitària que caracteritzen els enfocaments de l'activitat arqueològica des de les línies estatistes a l'Amèrica llatina, vers les quals els investigadors crítics han desenvolupat postures i discursos contestataris canalitzant les reivindicacions dels pobles indígenes en la conformació dels seus programes investigadors (Gassiot i Palomar, 2000; Borzone y Colli, 2010). Es tracta d'abandonar la idea il·lustrada que defi-

neix l'Acadèmia com l'àmbit des del qual es genera el coneixement, des d'una perspectiva excloent, i després el transmeti a la societat mitjançant polítiques més o menys encertades de popularització; una postura que ha generat incomptables problemàtiques com bé exposa en part Sonia Gutiérrez (cap. 19).

Nogensmenys, creiem erroni considerar que la correcta sinèrgia entre Universitat i Empresa ens aportarà solucions a les problemàtiques a les quals s'ha d'enfrontar l'Arqueologia avui dia. Certament, una col·laboració semblant servirà per incloure criteris de racionalització dins la formació dels nous tècnics arqueòlegs, però això no té perquè derivar en major qualitat pel que fa a la investigació futura (de la forma com estem plantejant el seu objecte), tot i que sí en un major rendiment per a la indústria de l'Arqueologia Comercial que, per altra banda, sembla que no arribarà ja als nivells d'ocupació que assolí fins el 2009 (i doncs, de quants professionals al carrer o migrats estem parlant?). Creiem que el "mur" que separa Universitat i Empresa, tal com recull Jaime Almansa (p.272), un cop enderrocat donarà peu a la construcció d'una autopista directa (això sí, amb peatges); amb el transvasament directe de força de treball a les empreses; la gran fita perseguida pel procés de Bolonya a nivell global, com ja

fou denunciat per la contundent reacció estudiantil davant la seva imposició.

El plantejament d'una titulació específica en Arqueologia, plantejada temps ençà des de diversos investigadors no soluciona per ser les necessitats que la formació arqueològica requereix. Des de la Universitat Autònoma de Barcelona, el primer centre on s'implantà la possibilitat de cursar una carrera específica d'arqueologia, hem pogut contemplar que la formació, orquestrada des de les directives del nou model de l'EEES (Espai Europeu d'Educació Superior) amb totes les problemàtiques que aquestes comporten (a nivell de massificació d'aules, horaris impossibles per a compaginar estudis i feina i altres problemàtiques que són extensament relatades en aquest mateix volum), no aporta un substancial canvi en el plantejament dels continguts ni en la vessant pràctica de la formació, potser l'àmbit més reivindicat i menystingut per part de les anteriors titulacions en Història. Un àmbit que no hem d'oblidar forma part (important) de la nostra formació com arqueòlegs i arqueòlogues, però no n'és pas la totalitat, ja que s'ha de mostrar dialècticament relacionat amb l'estudi teòric de l'objecte; en una definició total de la ciència arqueològica que desestimi la compartimentació de la disciplina i el saber (Micó, 1998).

Sens dubte, l'adopció d'un grau enfocat "a l'empresa", amb la formació d'excavadors, no planteja cap solució (excepte pels temors propis a l'hora de realitzar una tasca a la qual hom no es troba preparat o a l'estalvi d'unes despeses per a formació que són ara per ara quasi inexistentes en les empreses del sector (Parga, 2010)) si aquesta formació no es planteja com que "la arqueologia es una disciplina de la ciència social" (Bate, 1998: 50).

Com a cara de la mateixa moneda, el "mur" que plantejava Almansa en les conclusions del llibre és potser més transparent del que considerem; i un bon exemple són les pràctiques de la Universidad de Córdoba, denunciades des de fa temps pels danys que causen tan al patrimoni urbà com també, no cal mai oblidar-ho, el propi conjunt d'estudiants i treballadors que veuen precaritzada la seva situació a través del conveni UCO-GMU (AA.VV, 2010); amb el qual l'ajuntament actua com a promotor i la universitat com empresa d'arqueologia. Essent conscients d'aquests fets només ens queda preguntar, a qui beneficia realment aquesta "sinèrgia"? Sembla que no massa als i les treballadores de l'àmbit de l'arqueologia.

Conclusions

Sens dubte, el present i el passat de l'Arqueologia es troba ple de cares fosques i les problemàtiques són múl-

tiples i es manifesten de diverses maneres; no podem però deixar el nostre anàlisi en les fenomenologies que han adquirit, cal que aprofundim en les contradiccions que les causen i plantejar la seva superació des d'una postura crítica i coherent amb el que entenem és el registre arqueològic i el seu potencial de coneixement social. Així, expressem un cop més la impossibilitat de diversificar el problema en múltiples agents i clamar per una "bona coordinació" que fa més referència a les bones voluntats dels professionals, investigadors i responsables que ocupen els àmbits de poder que a una necessitat de canvi en les condicions en les quals s'ha construït el model privat de gestió i regeix els diversos àmbits de la pràctica arqueològica; des de la formació universitària fins a la "distribució" dels productes que genera.

A l'hora d'enfrontar totes aquestes qüestions, no podem més que fer-nos ressò del plantejament de l'editor vers la necessitat d'un col·lectiu fort que plantegi, canalitzi i dugui a la pràctica les nostres no poques reivindicacions. De fet, històricament les grans derrotes (com en la firma del conveni CCOO-Còdex Arqueologia S. Coop.) s'han donat en un moment de desafecció per part del col·lectiu. Des del nostre col·lectiu d'estudiants, portem temps plantejant que l'actuació per part d'estructures organitzades en

funció de l'horitzontalitat, la lliure associació i la solidaritat (des d'associacions o col·lectius professionals que treballin en àmbit local com proposa Rolland (2005) o el sindicalisme "minoritari", l'únic que ha donat la cara pels treballadors del sector) té un ampli potencial en definir el treball de forma no antagònica ni amb relacions de jerarquia, donant peu a la pluralitat d'observacions i a la responsabilitat col·lectiva. Tot i així, cal entendre que cal unir-nos per unes problemàtiques comunes donades per situacions semblants dins el procés de producció del coneixement arqueològic; així ens cal alhora ser conscients de la realitat que ens defineix com a treballadores, sense més potencial productiu que la nostra força de treball i els nostres coneixements; de ben poca cosa ens servirà l'acció (tan sols per mitigar els efectes més desagradables d'un plantejament mercantilista de la producció del coneixement) si no plantejem clarament les causes subjacents que determinen aquesta realitat; potser és aquí on poden iniciar-se les discrepàncies, però ens cal assolir una postura crítica amb el marc social, que posi de relleu la nostra situació com a sector de la classe treballadora.

Potser la nostra postura pot rebre les crítiques de "política" o "ideològica"; però plantejar el potencial que el coneixement històric té per a la generació de coneixement crític, el qual és

necessari per a la presa d'autoconsciència i la transformació pràctica de la realitat, no és nou i revesteix en sí mateix un plantejament polític vers la producció de la ciència (McGuire, 1996). Com bé comenten Falquina et al. simplement s'ha de ser conscient en "no reducir la actividad investigadora a una compulsión exclusivamente política, porque lo que aportan los científicos no es sólo un arma política, sino un conocimiento crítico de la realidad y de sus complejas dinámicas" (p.32). Així doncs, el canvi ha de venir de la mà de totes aquelles que sentim que el patrimoni no pot mercantilitzar-se; que som conscients de la necessitat que té la societat actual de plantejaments crítics davant l'estructura social que se'ns ha vingut donada. És el destí de l'Arqueologia esdevenir un bé turístic de consum més? Quelcom per a fer els caps de setmana? Per a nosaltres aquest no és el camí, ja que volem integrar el coneixement que ens aporta la ciència social en el nostre dia a dia, gestar i fonamentar les crítiques a aquest sistema explotador i repressiu. ■

Bibliografia

ALMANSA, J. (ED.) (2010): *El futuro de la arqueología en España*. JAS Arqueología S.L.U., Madrid.

AAVV (2010): Córdoba, una arqueología en precario (I). *Antiquitas*, 22, pp.253-269.

- AAVV (2011):** Córdoba, una arqueología en precario (II). *Antiquitas*, 23, pp.245-270.
- BATE, L.F. (1998):** El proceso de investigación en Arqueología. *Crítica*, Barcelona.
- BORZONE, C.A. Y COLLI, A. (2010):** Patrimonio Arqueológico. Patrimonio arqueológica y procesos de mercantilización, la relación entre el Estado, los pueblos originarios y la comunidad científica. http://prehistoriayarqueologiajvg.blogspot.com/2010_03_01_archive.html
- CAMARÓS ET AL. (2008):** Arqueología Social: una arma cargada de futur. *Estrat Crític*, 2, pp.13-25.
- DOMÍNGUEZ, R.M. (1993):** Empresas de arqueología y Arqueología Urbana. Investigación, negocio, profesión. *Complutum*
- FALQUINA, A.; MARÍN, C. Y ROLLAND, J. (2006):** Arqueología y práctica política reflexión y acción en un mundo cambiante. *ArqueWeb*, 8(1). <http://www.ucm.es/info/arqueoweb>
- GARCIA, D. (2008):** L'arqueologia en lluita. Entrevista a Toni Llorca (CNT-SSC). *Estrat Crític*, 2, pp. 6-10.
- GASSIOT, E. I PALOMAR, B. (2000):** Arqueología de la praxis: información histórica de la acción social. *Complutum*, 11, pp. 87-99.
- HODDER, I (1986):** Politics and ideology in the World Archaeological Congress. Dins HODDER, I. (1992) *Theory and Practice in Archeology*, Routledge, New York, pp.135-145.
- MCGUIRE, R.H. (1996):** *La Arqueología como acción política en los Estados Unidos*. Segundo Curso sobre Arqueología Social Ibero-Americana, La Rábida
- MICÓ, R. (1998):** Arqueologia teòrica o només arqueologia. *Cota Zero*, n.14, pp.19-29.
- PARGA, E. (2009):** Commercial archaeology in Spain: its growth, development, and the impact of the global economic crisis. Dins SCHLANGER, N. & AITCHINSON, K. (2010) *Archaeology and the Global Economic Crisis*, Culture Lab Edition
- PARGA, E. (2010):** *Informe de resultados. I Encuesta Nacional dirigida a empresas de arqueología*. Laboratorio de Patrimonio-IEGPS-CSIC (<http://digital.csic.es/handle/10261/26192>).
- PARGA, E. (2011):** Caracterización socioeconómica de la Arqueología

Comercial espanyola. Resultados de la primera encuesta nacional dirigida a empresas del sector. *Complutum*, Vol. 22 (1), pp. 9-25.

QUEROL, M.A. (2000): Una empresa llamada arqueología. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, n.10, pp. 353-362.

ROLLAND, J (2005): Práctica arqueológica y política. Un diálogo con Marx a través de la acción local, *Complutum*, 2006, vol. 17, pp. 185-190.

VIGI-ESCALERA, A. (2011): El pequeño mundo en ruinas de la arqueología contractual espanyola. *Revista Arkeogazte*, n.1, pp.17-20.